

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

CULTIUS, ESPECIALITZACIÓ I MERCATS

**X CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL**

4 a 6 d'abril de 2019

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

**L'EVOLUCIÓ DELS CONREUS DEL CÀNEM I DE L'ARRÒS COM
A PRODUCTES DE VALOR AFEGIT EN REGS LLEIDATANS,
ENTRE ELS SEGLES XVI I XVIII**

Josep Forns i Bardají

“L’evolució dels conreus del cànem i de l’arròs com a productes de valor afegit en regs lleidatans, entre els segles XVI i XVIII”

Josep Forn i Bardají

Les condicions del terreny i les característiques dels productes

Els conreus del cànem i de l’arròs tenen un origen oriental. Es caracteritzen que per al seu creixement necessiten abundants quantitats d’aigua i un entorn climàtic càlid. El cànem a la península ibèrica i a les costes del Mediterrani ja es conreava durant el període romà. En canvi l’arròs el van impulsar a la Península Ibèrica els musulmans que, després de mitjans del segle XV s’estendria per Europa. En les terres lleidatanes després de la conquesta feudal del segle XII ja es mencionen les basses d’amerar cànem del curs del riu Noguera¹.

Així com per al desenvolupament del cànem n’hi havia prou amb unes terres de regadiu convencional, el conreu de l’arròs², que necessitava més d’aigua, es donava en els aiguamolls, deltes dels rius o en indrets amb aigües abundants encara que fos amb el suport de tècniques d’irrigació artificial. Entre els dos productes però, hi ha unes característiques molt diferents en quant al seu consum. Si bé l’arròs té com a finalitat l’alimentació humana³, substituint el blat i els seus derivats, la producció del cànem està destinada a la transformació industrial, ja que el que se n’aprofita és la seva fibra, utilitzada en la fabricació de sogues, cordes, espardenyes, xarxes de pescar i veles pels vaixells, sacs o texits de menor qualitat per la llar⁴. Pel que fa a aquest darrer fruit, la conversió de la canya del cànem en fibra⁵, tot i la complexitat i durada del procés, es

¹ Sabaté, F. (2002), vol. 2, pàg. 336.

² Vegeu dades generals relacionades amb el seu conreu tradicional a Cortés F. i Granell, L. (1952), pàgs. 67-92.

³ Sobre qualitat alimentària de l’arròs i els seus rendiments generosos es pot consultar l’obra clàssica de F. Braudel (1979), *Civilisation matérielle...*

⁴ A Almenar, un document de l’any 1499 es fa esment de tres sacs plens de cànem, i de llenços de llenç i estopa, i el 1519 menciona un bras per a passar el cànem. L’any 1535 es documenta que pagava delme (Forns, J. (2004), pàgs. 81-82, i 61).

⁵ El procés de recol·lecció i transformació tradicionals del cànem es pot trobar a Violant i Simorra, R. (1979), pàgs. 15 a 65.

podia fer dintre de la infraestructura familiar del pagesos, a les eres i les basses d'amerar⁶, amb els agramadors, espadadors i estris rudimentaris per transformar el cànem. En ocasions les referències indiquen que era un treball compartit entre propietaris o que hi havia certa especialització en la producció que comportava l'arrendament de terres per fer més rendible el conreu, el qual segons hem comprovat en alguns contractes es feia alternant cànem i blat⁷. L'any 1703 a Almenar es fa referència a abundants feixos de cànem xiscla⁸, prop de basses i on també hi ha esgramadores⁹. Un cop elaborada la matèria primera, amb el cànem, tal com com passava amb un altre producte similar, el lli, hi havia la possibilitat que una sèrie d'oficis locals el transformessin per la venda, com els teixidors, soguers, espartenyers, corders, filadores¹⁰, etc., o que en brut es transferís a fora de les viles de producció. També cal tenir present que el procés de transformació dels dos productes per al consum i per a la indústria tenien processos diferents. L'arròs obtingut de l'espiga s'havia de despellofar en molins especialitzats¹¹, normalment ens mans dels senyors baronials, que centralitzava més l'obtenció del producte final, en canvi el procés d'assoliment de la fibra del cànem el podia acabar perfectament el pagès en qualsevol de les seves fases abans que hi intervinguessin els artesans o traginers.

El conreu de l'arròs es documenta a l'àrea mediterrània peninsular al segle XIV, en al·lusió als problemes que ocasiona per la salut a les proximitats de Castelló de la Plana, en normes d'erradicació emanades del rei Pere III¹², i a Pals (Baix Empordà) que per motius

⁶ En el terme de Lleida, F.J. Teira menciona diferents exemples al llarg dels segles XV i XVI de concessió de permís de construcció de basses per amerar cànem i lli, per part de la Junta de sequiatge, a condició que sigui per a collita pròpia i per a evitar danys per a la salut o a altres conreus (Teira, F. J. (1977), pàg. 300, notes 643 i 644). Posteriorment en les Ordenances de l'any 1794, entre els capítols 143 i 150 es regula més extensament l'existència de les basses.

⁷ ABL, Almenar, Llibres parroquials, "De statu animarum" (enquadernació de documents parroquials: contractes, testaments, etc.) documenta pel segle XVII contractes d'arrendament de bancals per fer-hi cànem per tres anys de durada, alternant cànem i blat, fols. 141v i 157.

⁸ A grans trets després de la sega, el cànem es posava a estovar uns dies a les basses, per posteriorment passar a l'obtenció de la fibra mitjançant la gramadora o bregadora i després s'hi passaven unes pues que deixaven el cànem pentinat, llest per al cardatge de la fibra. El cànem borra i estopa serien diferents acabats abans del filat (Violant i Simorra (1979), pàgs. 15-43; Cabana, F. (1992), pàgs. 261-262). Un altre acabat que no acabem d'identificar és el cànem 'xiscla'.

⁹ AML, Processos, núm. 153-154, caixa 1549; AML, any 1703, caixa 1527.

¹⁰ Violant documenta com habitual al Pallars el treball de la dona en la transformació final del cànem i el lli com a filadores (pàgs. 21 i 27).

¹¹ Els molins arrossers estaven impulsats per una nòria que rebia la força de l'aigua, i que mitjançant un eix horitzontal similar a un arbre de leves, transmetia el moviment a unes maces dintre d'uns recipients de pedra.

¹² Viciano, P. (2001), pàg. 317.

similars hi ha mesures l'any 1452¹³. Segons Pere Gil, a començaments del segle XVII se'n collia en abundància a l'Empordà i altres llocs, però el de més qualitat era el de València¹⁴. També s'hi referia el canonge Pere-Joan Finestres¹⁵ a mitjans del segle XVIII i F. de Zamora¹⁶ vers l'any 1787. La Junta de comerç de Barcelona¹⁷ i P. Madoz¹⁸ lloaven la qualitat del cànem de ponent produït per les aigües dels seus rius i sèquies, especialment el de Balaguer.

La implantació dels conreus: oposició i mesures legislatives

Les al·lusions als inconvenients dels conreus de l'arròs i el cànem sorgeixen gairebé al moment de la seva introducció. Durant el segle XV, quan s'hauria consolidat el conreu dels productes, ja trobem restriccions a la construcció de basses de cànem i lli limitades a què fossin per a la collita pròpia, per a evitar danys per a la salut o a altres conreus¹⁹. A partir dels segles XVI i XVII²⁰ és quan augmenta aquesta insistència²¹, tant al terme de Lleida com dels regs de Fontanet i Pinyana en general. Aniria relacionat amb el progressiu creixement demogràfic i de la producció que afavoririen un major consum de teixits relacionats amb la fibra del cànem²².

L'arròs, conreat en menor extensió, aviat trobaria obstacles a ulls de la paeria lleidatana, a través de la seva prohomenia dels recs, que era qui havia d'autoritzar la construcció dels molins arrossers. Cal tenir present que el conreu de l'arròs suposava elevats beneficis pels propietaris de les terres i pels conreadors, en un sistema on els senyors jurisdiccionals hi jugaven un paper molt important, atès que eren també els propietaris dels molins on

¹³ Congost, R.; Gifre, P. (2001), p. 338.

¹⁴ Gil, P. (s.d., principis del segle XVII) a cura de Iglésies, J. (2002), pàg. 243.

¹⁵ Finestres i de Monsalvo, Pere-Joan (s.d., mitjans del segle XVIII).

¹⁶ Zamora, F. de (1787) [a cura de R. Boixareu] (1973), pàgs. 223-250.

¹⁷ Caresmar, J. (1780).

¹⁸ Madoz, P. (1847), pàgs. 36, 38 i altres.

¹⁹ Teira, F.J (1977), pàg. 300. Posteriorment en les Ordenances de la sèquia de Pinyana de l'any 1794, en els capítols 143 i 150 es regula més extensament l'existència de les basses.

²¹ Teira, F. J. (1977), pàg. 300, notes 643 i 644). Posteriorment en les Ordenances de 1794, en entre els capítols 143 i 150 es regula més extensament l'existència de les basses.

²² Tello, E. (1995), pàgs. 432-451. Els 'Llibres d'Entrades i eixides' del comerç de Catalunya indiquen un comerç actiu del cànem i derivats amb l'Aragó i la resta de Catalunya, en concret el període que tenim dades entre 1663 i 1678, amb sortides des de la taula d'Alfarràs de cànem i espartenyas (any 1663), d'espartenyas de Castelló de Farfanya (any 1664), de cànem d'Almenar (1665) i d'espartenyas d'Alguaire (1678) (ACA, Generalitat, 'Llibres d'entrades i eixides', diferents anys.

estaven obligats a espellofar el gra els seus súbdits²³. Hi ha una autorització de construcció d'un molí arrosser al senyor d'Almenar, Lluís d'Icart l'any 1557, però l'hagué de substituir per una altre de draper el 1566 perquè no tenia interès directe per la ciutat i era perjudicial per a la sèquia²⁴. De forma semblant li passà a un tal Massana de Lleida que l'any 1561 hagué de construir un molí de pólvora quan ell el volia d'arròs²⁵. Tot i això, a Almenar a finals del segle XVI hi havia instal·lat un molí arrosser amb quatre batans, contigu al molí fariner²⁶, que perduraria durant la primera dècada del segle XVIII. A Alfarràs el fet que en les dependències del complex molíner hi hagués presència d'arròs l'any 1559, a part que ens confirmaria el seu conreu, suposaria la seva elaboració sota la jurisdicció de la família Boixadors²⁷. Durant els anys immediats a la Guerra dels Segadors (1640-1652) es devia estar conreant en el territori atès que el capítol de la catedral deliberava l'any 1653 sobre el cost de la mòlta d'arròs als termes del Segrià²⁸. Tanmateix, un any després constatem prohibicions en els municipis del reg de Pinyana, quan el sotsveguer va anar a enderrocar alguns arrossars dels termes d'Alguaire i de la Torre de Santa Maria (Almenar), argumentant que era degut a l'elevat consum d'aigua i a la salut²⁹. L'any 1660 hi ha un plet entre Magdalena Pujal i la universitat de la Portella sobre l'oposició del comú al conreu de l'arròs en l'indret de Ratera, malgrat que tinguessin el

²³ Els senyors baronials acostumaven a actuar més esperonats pels seus propis guanys en les possessions que per les seves vinculacions jeràrquiques amb el govern de la paeria lleidatana. Així s'expliquen les contínues disputes amb la priora del convent d'Alguaire, els Carcassona-Icart, senyors d'Almenar, el capítol de la catedral de Solsona (senyor de la Torre de Santa Maria, al terme d'Almenar) o la corda de Gardeny (Lladonosa, J. (1981), pàgs. 60-61.

²⁴ AML, Visures, pàg. 451; Idem, Consells, reg. 431, fol. 107. Teira, F. J. (1977), pàg. 117. Lluís d'Icart va promoure el conreu de l'arròs a Almenar, tal com havia fet en les seves possessions al castell de Torredembarra, d'on també era senyor.

²⁵ AML, reg. 341, fol. 107 i AJS, Segrià, any 1561, fols. 97 i 97v. Teira, F. J. (1977), pàg. 297.

²⁶ ACA, BG, 1571, 1M; Forns, J. (2004), pàgs. 258-265.

²⁷ Dalfó, R. (2013), pàgs. 17-18. En les instal·lacions del molí hi havia un cafís d'arròs (equivalent a un volum de 372,57 litres).

Tot i no poder esbrinar l'any concret de la seva instal·lació, és molt probable l'origen durant els segles XVI o XVII d'altres molins arrossers documentats: a Torrefarrera constatem el molí arrosser en els capbreus dels anys 1659 (ACA, Gran priorat de Sant Joan de Jerusalem, 209) i l'any 1702 (AHL, PN, J. Monhereu, reg. 846, fols. 145-196) que el situen al costat del molí fariner, on tenien obligació de moldre-hi també els habitants de Rosselló. A Alguaire el capbreu dels anys 1764-1765 (AHL, PN, J. Pocurull, any 1764, reg. 920) deixa constància de l'existència del molí en el qual "ans es molia arros y vui per no cullirsen no esta en us per arros", sota la jurisdicció de la priora del convent de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, que tenia els drets de la Portella i Vilanova del Segrià, i dels provinents dels antic templers (Lladonosa, J. (1981), pàgs. 60-61).

²⁸ ACL, Actes, any 1653, vol. 63, fol. 251r.

²⁹ ADS, la Torre de Santa Maria, Fons Aragó, Cartes: 25-04-1654.

permís de la priora d'Alguaire, senyora del lloc³⁰. La priora d'Alguaire fomentà el conreu del cànem, seda i arròs en el regadiu des de la dècada de 1680, segons J. Lladonosa. L'arròs li proporciona bons ingressos al convent santjoanista³¹, però l'increment de producció amb les conseqüències adverses va moure la paeria lleidatana a intervenir fins arribar a una concòrdia entre les parts l'any 1691³². En general a finals del segle XVII ens trobem amb un increment general de la diversificació de la producció de fruits en detriment del cereal³³.

Entre els anys 1698-1701, Almenar, Alfarràs i la Torre de Santa Maria pagaven delme d'arròs i cànem³⁴, i el 1714 els municipis del "Segrià" (Torrefarrera, Torre-serona, Rosselló, Benavent i Vilanova de Segrià) collien arròs segons la relació nominal de la collita de les menuderies³⁵. L'any 1732 se'n continuava conreant en el reg de Pinyana a Almenar, Alguaire, Rosselló, Torrefarrera, Vilanova de Segrià, la Portella i Corbins, i a Vilanova de la Barca i Térmens en el de Fontanet, fins que es signà un pacte entre els conreadors i l'administració per parar la producció³⁶.

Tot sembla indicar que segurament per les prohibicions de 1721 dirigides a l'Empordà, Camp de Tarragona i "partido de Lérida" sobre amarrar cànems amb aigües estancades i de sembrar arròs mentre durés el contagi de malaltia, foren l'inici de la davallada de la sembra de l'arròs al Segrià³⁷. L'any següent hi havia una causa contra les universitats d'Almenar, Alfarràs, Rosselló i Benavent. Les autoritats es trobaven amb l'argument en contra que el conreu era un gran suport per a la subsistència, la fiscalitat i el pagament de despeses de llavors i adobs³⁸. La priora d'Alguaire defensava la renda que proporcionava l'arròs pels seus pobles i pel convent, i els perjudicis que la prohibició anava contra la concòrdia que tenien signada amb Lleida i al·legava que de la ciutat els separava tres

³⁰ ACA, C, 5459, fols. 97-98. Olivares, J. (2000), pàg. 192.

³¹ Pel conreu de l'arròs l'any 1680 ingressava 100 lliures a raó de 10 rals la rova; el 1681 es pagava a 10 rals i 18 diners, i sol es cobrà 2 lliures i 3 diners; el 1682 obtingueren 184 lliures i 3 diners; i el 1684 se'n colliren 86 quarteres a 12 rals la quartera (Lladonosa, J. (1981), pàg. 195. (Valor de la rova= 10,426 kg, valor de la quartera= 73,360 litres).

³² AML, Consells, reg. 452, fols. 88r I 146, reg. 453, fol. 48 i ss. Lladonosa, J. (1981), pàg. 195

³³ Serra, E. (1988), pàgs. 232-234, Forns, J. (2004), pàgs. 177-178)

³⁴ ACL, Actes, vol. 80, pàgs. 92r-94v.

³⁵ ACL, 'Llibres d'exàmens', diferents anys.

³⁶ ACA, Audiència, reg. 240, fols. 89-90, i regs. 262 i 263, diversos expedients; Idem, reg. 150, fols. 26-28, 99-100, 133-136; Forns, J. a Vicedo, E (2000), pàg. 142, nota 12.

³⁷ ACA, Audiència, reg. 263, expedients 1 a 5 (Forns, J. (2004), pàgs.

³⁸ AML, caixa 1527, any 1722.

hores de trajecte³⁹. L'afrontament real de la problemàtica al Segrià nou arribà fins l'any 1730, prenent com a referència la prohibició al Camp de Tarragona, i argumentant que era anteposant un bé general a un de particular⁴⁰. El tema sanitari⁴¹ venia de lluny, vinculat a les aigües entollades, creà un intens debat que en la zona en la pràctica acabà amb la substitució de l'arròs pel cànem i altres productes alternatius, principalment d'horta⁴². En canvi al Camp de Tarragona, on estava més estès el conreu que en l'àrea lleidatana, durà fins l'any 1750, i a l'Empordà, per motius relacionats amb la gran qualitat del fruit i per l'estratègia dels reduïts conreadors que es mantenien forts en la seva producció durà fins l'epidèmia de 1836⁴³.

Tot i això al Segrià es continuà conreant arròs perquè a la Torre de Santa Maria⁴⁴ (dins del municipi d'Almenar, pertanyent al capítol de Solsona) igual que els panís i el safrà, formaven part dels productes que pagaven delme, i a Torrefarrera l'any 1766 es decidí incorporar al molí fariner una altra mola per l'arròs⁴⁵. Malgrat aquestes excepcions l'obtenció d'arròs en la zona aniria desapareixent, compensat per una major producció del cànem, entre altres productes d'un menor valor afegit com llegums, vi, oli, etc. Durant el segle XVIII tenim dades que constaten aquest

³⁹ ACA, Audiència, reg. 150, i reg. 263, expedient 8; Forns, J. (2000), pàgs. 152-153.

⁴⁰ ACA, Audiència, reg. 263, expedients 7 i 8.

⁴¹ Sobre aquest debat en el context ambiental i legal, al País Valencià i al Baix Empordà, vegeu Viciano, P., pàgs. 315-332, i Congost, R.-Gifre, P. a revista *Afers* (2001), pàgs. 333-369. De fet era un enfrontament entre els defensors de l'arròs per motius econòmics i d'alimentació, vers els detractors per raons de la seva influència en la salut al territori. Des de 1557 però, especialment al Segrià l'ajuntament de Lleida s'adreçava a l'Audiència el 1726 de la necessitat de prohibir-hi l'arròs tal com es feia al terme de Lleida. Tanmateix el 1727 el mateix ajuntament, pel cas del cànem i les basses, considerava que era possible controlar-ho, tenint en compte que una enquesta de 1747 defensava que el cànem era la principal exportació de l'horta de Lleida. En canvi el conreu d'arròs al Segrià es va prohibir el 1733, amb efectes positius per a la salut, vinculats amb el paludisme o malària. Vicedo, E. (2017), pàgs. 249-250; AML, reg. 1382 i 884. En aquest sentit, les zones de producció feble al llarg del segle XVIII hagueren d'acceptar les mesures mediambientals de les autoritats, mentre que les àrees de major producció les pogueren eludir, almenys en part.

⁴² Des del punt de vista mèdic, els cicles pestífers dels segles XVII i XVIII i la seva etiologia, es poden consultar els estudis dels doctors Camps Clemente, M. i Camps Surroca, M. (1985) i Idem (1986).

⁴³ Giral i Raventós, E. (director) (2008), pàgs. 100-101.

⁴⁴ ADS, la Torre de Santa Maria, Capbreu de 1761.

⁴⁵ Camps i Clemente, M. (1996) pàg. 169: ACA, SJJ, reg. 266. A Rosselló l'any 1765 mencionaven la "coma de Tartareu, dita lo arrossar" (AHL, PN, J. Pocurull, reg. 903) i Idem "partida de la Tossa o Arrossaret".

increment del conreu del cànem⁴⁶, que en el terme de Lleida passaria de 880 roves de producció mitjana entorn de l'any 1716 fins a 30.000 roves l'any 1796⁴⁷.

La producció del cànem i de l'arròs

No comptem amb sèries llargues de producció que ens permetin conèixer en detall els cicles del creixement i davallada dels conreus d'aquests fruits. Les fonts documentals més utilitzades en l'àmbit agrari, les relatives al pagament del delme, els acostumaven a incloure dintre dels fruits menors o menuderies. En canvi els fruits majors es referien als cereals clàssics del país. Una altra font menys utilitzada, de la qual ens valdrem com a complement per determinats anys de la segona meitat del segle XVII, la de les taules del General de Catalunya o Generalitat⁴⁸, té l'inconvenient que els anys que coneixem són escassos i gairebé tots incomplets.

Per un espai de temps que ens permet conèixer el valor relatiu de la producció d'un dels dos fruits, el del cànem, dels termes d'Almenar, Alfarràs i la Torre de Santa Maria⁴⁹, entre els anys 1611 i 1625, suposava el 13,47 per cent de l'import⁵⁰ i el 6,02 per cent del volum⁵¹ total del delme de les menuderies.

Els 'Llibres d'entrades i sortides', abans mencionats, sobre el comerç entre Catalunya i Aragó i viceversa, de l'activitat comercial, permeten obtenir dades parcials de suport a la nostra anàlisi, però significatives, del moviment de venda del cànem i els seus derivats, i de l'arròs, entre els anys 1663 i 1680⁵². Entre aquestes taules Almenar, Alfarràs, Alguaire,

⁴⁶ Tello, E. (1995), pàgs. 432-451.

⁴⁷ Vicedo i Rius, E. (1991), pàg. 125.

⁴⁸ Eren els llibres on s'anotaven les entrades i sortides de productes entre Catalunya i les comunitats veïnes sotmesos a impost, que dura fins el decret de Nova Planta (1714). Es recollien en diferents taules situades en pobles fronterers i principals vies de comunicació. Les anotacions s'ordenaven per terces o trimestres. També quedava constància en aquestes taules de productes destinats a la venda pel territori català als 'Llibres de manifest'.

⁴⁹ ACL, 'Llibres d'Exàmens', Forns, J. (2004), pàg. 169.

⁵⁰ La resta de percentatges de l'import dels productes equivalien al 65,72 per cent de blat, 8,82 per cent pel vi, 7,04 per cent per l'ordi, 3,15 per l'oli i 1,80 per la civada (Forns, J. (2004), pàg. 171). El preu mitjà del cànem pels anys que coneixem d'aquest període era de 17 sous i 11 diners la rova (dades dels 'Llibres d'exàmens'). Com a dada orientativa podem afegir la d'un contracte d'arrendament de terra per a cànem, per tres anys alternatius amb blat, de dos jornals de terra, se'n pagaven 20 lliures anuals (ABL, Almenar, Llibres parroquials, 'De statu animarum', fol. 157). L'extensió d'un jornal de terra equival a 4.358,04 metres quadrats.

⁵¹ La resta de productes reflectia el següent volum: 56,22 per cent pel blat, 20,08 per cent pel vi, 12,15 per cent per l'ordi, 3,92 per la civada i 1,61 per cent per l'oli (Forns, J. (2004), pàg. 171).

⁵² ACA, Generalitat, 'Llibres d'entrades i eixides', i 'Llibres de manifest'.

Balaguer, Castelló de Farfanya i Benavent de Segrià, hi ha un any, el 1664, en el que conflueix informació compartida entre les taules.

Cronològicament analitzarem aquestes dades.

A la taula d'Almenar⁵³, l'any 1664, el valor del cànem suposava el 26,4 per cent del valor del total de les exportacions a Aragó, que equivalia a uns 927 quilos de pes i 4.000 sous d'import⁵⁴. En aquest mateix any trobem també petites sortides d'arròs. L'any 1680, només amb dades d'una "terça" o trimestre trobem referències a sortides d'arròs i cànem (de vegades junts el cànem amb el lli).

La taula d'Alguaire⁵⁵, l'any 1664, reflectia un 17,94 per cent de l'import per l'arròs (només superat pel 18,13 per cent del blat) i un 4,84 per cent pel cànem⁵⁶. L'any 1663, la terça 4, indica una sortida regular d'arròs i modesta de cànem.⁵⁷ El 1665 (terces 1 i 2) i 1679 (terces 2 i 4) trobem sortides d'arròs d'un pes de 605 quilos i 62,5 quilos de cànem, i el 1680 (terça 1) 46,5 quilos d'arròs i 7,5 de cànem⁵⁸. En aquesta taula cal mencionar la presència de les dones "na Banyeres y na Paulina" en el comerç del cànem a Aragó l'any 1664.

A Alfarràs⁵⁹, l'any 1664 (terces 1, 2 i 3), detectem l'arribada de llavor de cànem des d'Aragó, fet que indica per les anotacions parcials que tenim, una important entrada de llavor, 1.577 litres, i una sortida de cànem de 271 kg. Per a l'any 1663 (terces 3 i 4), notem predomini de les vendes de cànem i d'espardenyes, entorn dels 500 parells, i petites quantitats d'arròs.

Pel comerç de Benavent de Segrià⁶⁰ tampoc no comptem amb cap anualitat complerta, però l'any 1664 (terces 1,2 i 3) van vendre a fora un volum de 6.822,4 litres d'arròs, per un import d'uns 1.400 sous. Per l'any 1665 (terces 1, 2 i 4) valdrien 13.210 sous, per 1678 (terces 2 i 3) i 1678 (terces 2, 3 i 4) serien petites sortides de cànem i arròs.

⁵³ ACA, Generalitat, D3-71 a D3-78, D18-675 a D18-696 (Forns, J. (2004), pàgs. 191-194)

⁵⁴ Forns, J. (2004), pàg. 192.

⁵⁵ ACA, Generalitat, D1-1, D2-59 a D2-67, D18-674 I D108-2195; Forns, J. (2004), pàgs. 195-198.

⁵⁶ Forns, J. (2004), pàg. 195 i 197.

⁵⁷ Forns, J. (2004), pàg. 196.

⁵⁸ Forns, J. (2004), pàg. 195-197.

⁵⁹ ACA, Generalitat, D2-46 a D2-50); Forns, J. (2004), pàgs. 198-199.

⁶⁰ ACA, Generalitat, D4-142 a D4-148 i D18-705 a D18-709); Forns, J. (2004), pàgs. 199-200

La taula de Castelló de Farfanya⁶¹ indica que bolca la seva activitat a la transformació del cànem i el seu comerç. L'any 1664 venia a Aragó 1.100 parells d'espardenyes de diferent mida per valor de 2.000 sous, i també cànem en borra⁶². El mateix any la taula de Castelló de Farfanya registrava la venda de 3.796 kg de cànem en les varietats de en brut, borra i pentinat, més 1.100 litres de llavor, juntament amb uns 750 quilògrams d'espardenyes⁶³. L'any 1665 venien cànem pentinat per valor de 1.500 sous.

De la taula de Balaguer⁶⁴ destaca clarament pel seu paper com a centre distribuïdor d'una àmplia zona, on els artesans dedicats a la transformació del cànem degueren tenir un pes considerable durant tot l'antic règim, fet ja remarcat per P. Gil pel segle XVII i F. de Zamora pel segle XVIII⁶⁵. Per que fa al cànem en borra traginava cap a Aragó l'any 1664 un 14,60 per cent del total de l'import de l'embalum, equivalent a 813,2 kg i un import de 8.440 sous, mentre que l'arròs sol era un 1,30 per cent⁶⁶, uns 370,1 kg i 760 sous d'import.

Retornant a les dades proporcionades pel pagament del delme, pel període 1719-1726, a Alguaire⁶⁷, concretament en les partides o termes de Tabac, Vimpeli i Quart de Ratera, l'import de l'ingrès d'"arros blanch" (arròs despellofat), dintre del delme de menuderies era el 61,6 per cent de l'import, seguit a molta distància pel dels anyells, vi, cànem, oli i mill. La mitjana del preu de l'arròs dels anys que tenim constància als 'Llibres d'exàmens' era de 18 sous i 7 diners. En quant al seu benefici, prenent com a exemple les dades de P. Gifre per l'Empordà, malgrat siguin zones de producció distinta, considera per l'any 1757 uns rendiments de 16 lliures d'ingrés per vessana i 12 quarteres de fruit per vessana en terres de primera qualitat, i de 12 lliures de benefici i 7 quarteres de fruit en terres de segona qualitat. En un període de conreu de tres anys consecutius, dos de blat i un d'arròs, el benefici d'aquest darrer superaria al altres dos⁶⁸.

A Alfarràs entre 1723 i 1737, el cànem i la seva llavor suposaven el 29,33 per cent del total de l'import del delme, després del blat, que era el 54,9 per cent, mentre que l'arròs

⁶¹ ACA, Generalitat, D7-250 a D7-253; Forns, J. (2004), pàgs. 201-203.

⁶² ACA, Generalitat, D7-250 a D7-253, Forns, J. (2004), pàg. 201-202.

⁶³ ACA, Generalitat, D7-252. Forns, J. (2004), pàg. 206-207.

⁶⁴ ACA, Generalitat, D33-1188 a D33-1191; Forns, J. (2004), pàgs. 203-205.

⁶⁵ Iglésies, J. (2002), capítol 15; Giralt, E. (2008), pàgs. 106-107; Zamora, F. de (1787) [a cura de R. Boixareu] (1973), pàgs. 223-250.

⁶⁶ ACA, Generalitat, D33-1118 a D33-1191. Forns, J. (2004), pàg. 203-205.

⁶⁷ ACL, 'Llibres d'Exàmens', anys 1719 i 1726.

⁶⁸ Gifre, P. (2016), pàg. 61. Una vessana ocupa una superfície de 2.187 metres quadrats.

sol el 0,07 per cent, i pel període 1752-1762, el cànem i la llavor era el 40,61 per cent del total de la primícia⁶⁹.

La zona irrigada situada als regs de l'entorn nord de Lleida experimentaria un impuls molt important en la producció i transformació del cànem des del segle XVIII. E. Vicedo⁷⁰ reflecteix aquest increment a partir de diferents fonts informatives: l'any 1716 registra una mitjana de 880 roves de producció, que s'incrementarien a 25.200 roves l'any 1788 i a 30.000 roves l'any 1796. Un document de l'any 1747⁷¹ esmenta el cànem com un dels productes sobrers de la producció a les poblacions, que se'n va a les 4 o 5.000 roves anuals (entre 41.704 i 52.130 kg). Segons E. Tello⁷² per la Segarra i part de l'Urgell se seguiria una evolució similar, i senyala viles com Agramunt, Anglesola, Guissona o Torà, que comptarien amb un artesanat important compost per espartenyers, corders i teixidors, i a Cervera l'any 1744 serien el grup social amb més membres.

El comerç de la producció

A partir de les dades anteriors sobre la producció de cànem i arròs s'observa el predomini del cànem i els seus productes derivats, enfront de l'arròs que va anar esdevenint insignificant des de la segona meitat del segle XVIII. Comprovem com foren uns productes conreats als regs de Pinyana i Fontanet, com Alfarràs, Almenar, Alguaire, Rosselló Torrefarrera, la Portella, Corbins, Vilanova de Segrià i Benavent de Segrià, i en algunes hortes de l'entorn Balaguer, com Castelló de Farfanya, i de la zona del riu Sió.

Cànem i arròs tenien en comú en el destí de la seva comercialització, a Aragó i l'interior de Catalunya, tot que part del cànem també es quedava en els mercats locals per a la seva transformació.

Els teixidors locals (normalment figuren com teixidors de cànem o lli), corders, espartenyers, soguers, corders,... formaven aquest grup que elaboraven una producció destinada a la vila i a fora des del segle XVII. Constatem com alguns traginers d'espartenyas figuren com a "corders", procedents d'Alfarràs, Benavent de Segrià,

⁶⁹ ACL, 'Llibres d'Exàmens', 1723 a 1762; Forns, J. (2004) pàgs. 336-337.

⁷⁰ Vicedo, E. (1991), pàgs. 124-126.

⁷¹ Tarragó Pleyán, J., pàgs. 287-296.

⁷² Tello, E. (1995), pàgs. 432-451.

Castelló de Farfanya i Balaguer, principalment, i la seva venda anava destinada a Aragó i a fires o ciutats catalanes. També detectem vendes d'arròs⁷³.

L'any 1664, hi ha constància que Castelló de Farfanya venia a Aragó 1.100 parells d'espardenyes de diferent mida per valor de 2.000 sous, confeccionats per “corders” de la vila, a les fires de Barbastre i Montsó, i també cànem en borra⁷⁴. El mateix any la taula de Castelló de Farfanya registrava la venda de 3.796 kg de cànem en les varietats de en brut, borra i pentinat, més 1.100 litres de llavor, juntament amb 750 quilògrams d'espardenyes, per les fires de Santa Coloma de Queralt, Aitona, Ponts, Arbeca, Cervera, Manresa, Agramunt, Prades, Guissona, Calaf, Falset, Verdú, Móra d'Ebre, Tremp, Lleida i Tarragona, així com arròs a Lleida⁷⁵. L'any 1665 venien cànem pentinat per valor de 1.500 sous els “corders” Jaume Escolà i Tomàs Alsamora.

Així mateix, l'any 1664 Balaguer venia cànem i els seus derivats “per la terra” en poblacions com Verdú, Cervera, Vilafranca del Penedès, Arbeca, Santa Coloma de Queralt, Bellpuig, Agramunt, Prades i Reus, que en aquestes dues últimes també s'hi venia arròs⁷⁶. Sense dubte, cal remarcar el paper de Balaguer com un centre neuràlgic a ponent de producció, transformació i distribució, tal com ha explicat M. Vilata⁷⁷.

Des de Benavent de Segrià l'any 1664 tenim referència de les vendes a fires i mercats del país, com l'arròs a Lleida i el cànem a Verdú i Móra d'Ebre⁷⁸. Segons aquestes dades puntuals, Benavent de Segrià podria ser una de les viles amb més producció d'arròs dels encontorns, tal com ens confirma F. de Zamora⁷⁹ l'any 1787.

Cal posar de manifest el pes econòmic d'aquest grup social d'artesans, sobretot espardenyers, però també teixidors, etc. entre els anys 1680 i 1808⁸⁰. També els trobem com arrendataris dels drets senyorials de les poblacions lleidatanes.

⁷³ Forns, J. (2004), pàg. 198-199.

⁷⁴ ACA, Generalitat, D7-250 a D7-253, Forns, J. (2004), pàg. 201-202.

⁷⁵ ACA, Generalitat, D7-252. Forns, J. (2004), pàg. 206-207, i 200.

⁷⁶ Forns, J. (2004), pàg. 210-211.

⁷⁷ Vilata, M. J. (1990), pàgs. 72-89 i 143-153.

⁷⁸ Forns, J. (2004), pàg. 199-200.

⁷⁹ Zamora, F. de (1787), es refereix a Benavent de Segrià dient que hi ha quedat “la haraganería de este fruto” (pàg. 243).

⁸⁰ Huguet, R. (1900), pàgs. 25-27 i 231-232. L'activitat d'aquests artesans anava destinada a cobrir les necessitats bàsiques de les persones, com el vestit i el calçat.

Durant el segle XIX s'incrementa l'activitat relacionada amb el cànem⁸¹ per la introducció de mitjans mecànics per la seva filatura i la manca ocasional de cotó⁸². S'ementa el cànem de qualitat en poblacions del Segrià com Almenar, Alguaire, Alfarràs, Albesa, en les quals hi havia espartenyers o teixidors. Pràcticament els pobles de la zona conreen el cànem segons P. Madoz⁸³. A finals del segle XIX i bona part del XX, a la zona del Segrià i entorns el cànem anava destinat a la producció de paper, concretament en la Paperera Alier, de Rosselló.

Conclusions

Tant el cànem en un primer moment com l'arròs més endavant, sorgeixen com una conreus complementaris a la triada mediterrània, és a dir, el cereal, la vinya i l'olivera. D'una banda, el primer d'ells com a producte novedós i valorat en l'alimentació. I de l'altra, el cànem per les possibilitats que oferia per a la transformació en teixit.

Els dos productes tenen un elevat consum d'aigua, però més quantitats en l'arròs. Una part d'aquesta despesa d'aigua és en forma d'aigua entollada, que facilita l'aparició del mosquit *anopheles* transmissor de la malària o paludisme, molt perjudicial per la salut de les persones de l'antic règim en zones properes a les zones pantanoses. Aquest fet portà a sacrificar a la llarga la producció de l'arròs a mitjans del segle XVIII perquè les aigües estaven major temps exposades i fou substituït pel cànem i altres productes alternatius (mill, llegums, panís,...). En la polèmica hi intervenia també la quantitat d'aigua consumida, que era l'argument més defensat sobretot pels regants de la part superior de les sèquies. En zones de producció d'arròs de qualitat i producció centralitzada va perdurar més temps el conreu.

Aquests productes d'alt rendiment necessitaven sovint suport extern. Col·laboració entre els pagesos productors en tasques d'acabat del cànem abans de la venda, i en l'arròs, la mà d'obra especialitzada i concretament dels molins per espellofar-lo. Al ser productes

⁸¹ Segons P. Madoz a Almenar es conreaven 200 jornals de cànem i lli, mentre que en diferents viles irrigades també hi havia telers de llenços: 5 a Almenar, 4 a Alguaire, 2 a Alfarràs, 2 a Albesa,... i espartenyers, Madoz, P (1847), diferents pàgines.

⁸² Cabana, F. (1992), pàg. 271.

⁸³ Madoz, P (1847), diferents pàgines.

especialitzats notem l'existència de contractes d'arrendament de bancals de petita extensió pel cànem. En el cas de l'arròs l'especialització seria major.

A més de la producció agrària del cànem pròpiament dit, també hi havia a les poblacions petits oficis artesans encarregats de la seva transformació, destinats al consum local o a la venda a l'exterior: teixidors, soguers, corders, espartenyers, etc. En alguna vila, com Almenar, la seva agrupació donaria el nom d'un carrer (carrer dels Teixidors, als segles XVII-XVIII). Constituïa un sector econòmic influent en l'arrendament dels delmes i en la societat lleidatana.

En la zona estudiada destaquen la presència de traginers o pagesos que venen directament la seva producció. En l'arròs destaquen les taules d'Alguaire, Balaguer i Benavent de Segrià en direcció a Aragó. També altres taules que vénen el cànem i els seus derivats, i transformats a Aragó i fires de Catalunya.

L'arròs des de mitjans del segle XVIII aniria desapareixent totalment. En canvi el cànem perdurà fins ben entrat el segle XX.

Bibliografia:

Afers (2001), revista, núm. 39, "Arròs: prosperitat i malaltia", ed. Afers, Catarroja.

Braudel, F. (1979), *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, A. Colin, París.

Cabana, F. (1992), *Fàbriques i empresaris : els protagonistes de la Revolució Industrial a Catalunya*, vol. 3, Ed. Enciclopèdia catalana, Barcelona.

Camps i Clemente, M. (1996) *Torrefarrera i el seu entorn històric*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

Camps Clemente, M. Camps Surroca, M. (1985), *La pesta de meitats del segle XVII a Catalunya*, Facultat de Medicina, Universitat de Barcelona, Barcelona.

Camps Clemente, M. Camps Surroca, M. (1986), "Les febres pútrides malignes de l'any 1783" a *Miscel·lània. Les terres de Lleida a mitjans del segle XVIII*, pàgs. 135 a 171, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.

Caresmar, J. (1780), [Lluch, E., editor], *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Catalunya*, Real Junta de Comercio de Barcelona, Ed. Altafulla, Barcelona.

Congost, R; Gifre, P. (2001), "'Déu i el diable'. Notícies sobre el conreu de l'arròs al Baix Empordà. Segles XVIII-XIX", a *Arròs: prosperitat i malaltia*, revista Afers, núm. 39, Catarroja, pàgs. 333 a 369.

Cortés F. i Granell, L. (1952), “Vocabulari valencià del conreu, molinatge i comerç de l’arròs”, *Revista de Filologia Valenciana*, II, València

Dalfó, R. (2013), “El patrimoni de l’aigua a Alfarràs (el Segrià, Lleida). Dels molins a les fàbriques de filatures”, Màster en Patrimoni cultural i desenvolupament local de la Universitat de Lleida

Finestres i de Monsalvo, Pere-Joan “Fragmento histórico de Lérida, de su obispado y territorio secular y eclesiástico, sus antigüedades y cosas notables”, ACL, Volums manuscrits, núm. 8.

Forns, J. (2000), “Cohesió local i conflictivitat en l’ús de l’agua a la Catalunya de ponent: la sèquia de Pinyana (segles XIV-XVIII)”, pàgs. 137 a 159, dins Vicedo, E. (2000), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Pagès editors, Lleida.

Forns Bardají, J (2004), *Economia i societat en els regs històrics occidentals catalans: Almenar (Segrià) i la seva àrea, segles XIV-XIX*, Ajuntament d’Almenar-Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona.

Gifre, P. (2016), “La pràctica del conreu de l’arròs a l’Empordà, segle XVIII (abans de la reglamentació de 1767)” a *Estudis d’Història Agrària*, núm. 28, pàgs. 47-64.

Giralt i Raventós, E. (dir) (2008), *Història agrària dels Països Catalans, Edat Moderna*, ed. Fundació catalana per a la recerca i la innovació, Universitats dels Països Catalans, Barcelona.

Huguet, R. (1990), *Els artesans de Lleida*, Pagès editors, Lleida.

Iglésies, J. (2002), *Per Gil i la seva Geografia de Catalunya. Seguit de la transcripció del Llibre primer de la història catalana en lo qual se tracta d’història o descripció natural, ço és, de coses naturals de Catalunya..* Societat Catalana de Geografia, Institut d’Estudis Catalans P. Gil cap. 15, pàgs. 106-107

Lladonosa, J. (1981), *Història de la vila d’Alguaire i el seu monestir santjoanista*, Excel·lentíssim Ajuntament d’Alguaire, Alguaire

Madoz, P. (1847), *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid.

Olivares, J. (2000), *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria*, Pagès editors, Lleida,

Sabaté, F. (2002), *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, Lleida: Pagès editors, vol. 2, pàg. 336.

Serra, E. (1988), *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1727*, ed. Crítica, Barcelona.

Tarragó Pleyán, J. “Una encuesta de interès geográfico en el siglo XVIII. Visión de Lérida en el año 1747” a *Ilerda*, Lleida, núm. 29.

Tello, E. (1995), *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra, 1700-1860*, Pagès editors, Lleida.

Teira, F.J. (1977), *El règim jurídic de aigües en el llano de Lérida (siglos XII a XVIII)*, Barcelona: Universidad de Barcelona.

Vicedo, E. , ed. (2000), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Pagès editors, Lleida.

Vicedo i Rius, E. (1991), *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents. Producció, propietat i renda*, Barcelona: Crítica, pàg. 125.

Vicedo, E. (2017), *Aigua, pagesia i institucions. El Canal de Pinyana*, Lleida: Pagès editors

Viciano, P. (2001), “Els llauradors davant la innovació agrària. El cultiu de l'arròs al País Valencià a la fi de l'Edat Mitjana” a *Arròs: prosperitat i malaltia*, revista Afers, núm. 39, Catarroja, pàgs. 115-332.

Vilalta, M. J. (1990), *Balaguer a la Catalunya moderna*, Pagès editors, Lleida

Violant i Simorra, R. (1979), “Elaboració del cànem i de la llana al Pallars” a *Obra oberta*, 2, Ed. Altafulla,

Zamora, F. de (1787) [a cura de R. Boixareu] (1973), *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, ed. Curial, Barcelona,

Abreviacions:

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona

AML: Arxiu Municipal de Lleida, Lleida

AHL: Arxiu Històric de Lleida, Lleida

AJSL: Arxiu de la Junta de Sequiatge, Lleida.

ABS: Arxiu del Bisbat de Solsona, Solsona

ACL: Arxiu Capitular de Lleida, Lleida.

